

ОЛЕНА ІВАНЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

**Два погляди на пострадянську трансформацію:
спроба порівняння**

Загороднюк Т. Концепции постсоветской трансформации общества Т.И.Заславской и Н.В.Паниной. —
К.: Институт социологии НАН Украины, 2013. — 164 с.

В українському науковому соціологічному просторі з'явилася монографія, яка, без сумніву, здатна привернути увагу як академічних учених, студентів та аспірантів, так і решту зацікавлених трансформаційними процесами суспільства. А саме через те, що йдеться тут, по-перше, про науковий здобуток двох непересічних дослідниць — російської та української — Тетяни Заславської та Наталії Паніної, а по-друге, в цій книзі порівнюються й аналізуються їхні концептуальні надбання в контексті пострадянського суспільства. Саме порівняльний характер дослідження теоретичних та методологічних напрацювань окремих учених свідчить про багатогранність соціальної науки, схожість та відмінність досліджуваних суспільств, їхню унікальну самодостатність і при цьому надзвичайну взаємозалежність та взаємоповнюваність. Тим паче цікавою видається ця монографія через відсутність у вітчизняній соціології такого штибу порівняння та спрямованість автора на подолання свого роду національної обмеженості та змістової локальності.

Сьогодні пострадянський простір є своєрідним полем випробування різноманітних сценаріїв переходу від замкнених спільнот до відкритих соціально-політичних та соціально-економічних суспільних форм організації життєдіяльності, що дає змогу бачити значну частину специфічних якостей та особливостей цього неоднозначного динамічного процесу.

Якщо взяти до уваги сучасне українське суспільство, яке вже понад двадцять років перебуває у стані соціальних змін, можна спостерігати поступові зміни його нормативно-ціннісної системи, базового типу особистості, виникнення нових рушійних сил соціального процесу, нових соціальних акторів, інститутів і самої соціальної структури. За таких умов наукові дослідження сучасних українських і російських соціологів набувають неабиякої цінності, оскільки, перебуваючи в епіцентрі трансформаційних подій у суспільстві, вони розробляють теорії соціальних змін, враховуючи специфічний характер локального пострадянського соціального простору. За відправну точку для узагальнення, порівняння та аналізу авторка монографії скористалася наявними концепціями першого етапу трансформаційного процесу, тими, що були створені на початку 90-х років ХХ століття і мають суттєву теоретико-методологічну та практичну значимість. Саме на цьому концентрується зміст першого розділу зазначеної монографії (Трансформаційний підхід до розроблення теорії сучасних соціальних змін).

Трансформаційний підхід в аналізі стану теорій соціальних змін дав авторці змогу теоретично визначити ті соціальні зміни, які неможливо пояснити в рамках новітніх напрямів теоретизування, зокрема теорії модернізації та транзиту. Емпіричні докази множинності форм сучасних суспільств, непередбачуваності перебігу постсоціалістичних змін, непрогнозованості їхніх результатів, з'ясування ролі чинників зовнішньої та внутрішньої культурної й суб'єктної залежності суспільних змін спонукали Т.Загороднюк звернутися до пізнавальних можливостей концепту суспільних трансформацій (про які писав ще у 1930-х роках К.Полані), на відміну від концепту транзиту як передбачуваного та керованого переходу суспільної системи від одного стану до іншого, а також концепту модернізації, який мав суттєве політико-ідеологічне коріння та значення. Авторка невимушено і доволі ґрунтовно проаналізувала великий пласт теоретичних напрацювань із проблематики соціальних змін і трансформацій, що дало їй змогу чітко окреслити й позначити пізнавальну ситуацію, в якій відбулася генеза теоретичних розробок і спеціальних емпіричних студій Т.Заславської та Н.Паніної, спрямованих на пояснення механізму трансформаційних змін. Усе це разом уможливило для авторки монографії формулювання висновку про те, що (і як) цим двом жінкам-вченим вдалось уникнути ідеологізації дослідницького підходу, зокрема завдяки слушно обраній концептуальній стратегії — трансформаційного підходу — до пояснення пострадянських суспільних змін. Водночас все це дало змогу сформулювати логічне підґрунтя для реалізації подальших завдань, що сконцентрувалися на історико-соціологічному, генетичному і концептуальному аналізі теоретичних розробок Т.Заславської та Н.Паніної. Результати аналізу викладено у другому і третьому розділах відповідно.

Зокрема, у другому розділі (Концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т. Заславської), характеризуючи еволюцію наукових інтересів російської дослідниці, аналізуючи передумови створення концепції, а також розглядаючи її діяльнісно-структурний підхід, що спирається на розлогі міждисциплінарні дослідження і має комплексний характер, авторка доходить важливого висновку про необхідність розрізнення двох основних етапів теоретизування щодо суспільних змін, а саме: першого періоду (від виходу “Новосибірського маніфесту” 1983 року до початку 1990-х рр.), коли було сформульовано систему основних концептуальних положень, і другого — розбудови теорії соціетальної трансформації суспільства (друга половина 1990-х — початок 2000-х). Варто відзначити звернення авторської уваги на ще один пізнавальний період — 2000-ні роки, який став періодом емпіричної перевірки, валідизації теорії. Внесок у розвиток як соціологічної теорії, так і методології моніторингових досліджень, здійснений Т.Заславською, важко переоцінити. На ті часи революційні й чітко обґрунтовані наукові ви-

сновки (на відміну від панівного ідеологічного дискурсу) про глибокі внутрішні суперечності радянської системи й потребу в суспільній перебудові для правлячої еліти відіграли роль інтелектуального “вибуху”, який зрештою спричинив масштабне суспільне реформування (“перебудову”). Започаткована пізніше програма моніторингу змін у суспільстві, реалізована Всеросійським центром досліджень громадської думки (ВЦДГД), уможливила регулярний зв’язок між суспільством і його громадянами щодо ефектів реформування системи суспільної життєдіяльності. Т.Заславська керувала центром до 1992 року, потім її було обрано почесним Президентом, а після того, як команда Ю.Левади пішла з ВЦДГД, її обрали почесним Президентом Аналітичного Центру Юрія Левади (Левада-Центр). Крім того, запроваджений Т.Заславською на початку 1990-х щорічний науковий симпозіум “Куда идет Россия?” дав можливість мобілізувати інтелектуальні зусилля на осмислення трансформаційних змін та їхніх суспільних наслідків.

Уже у працях 1980-х років Т.Заславська розробила головне положення своєї теорії щодо зв’язку між соціальною структурою суспільства, функціонуванням його соціальних інститутів та якістю людського потенціалу, що утворює соціальний механізм суспільних змін і зумовлює характер таких змін. З позицій соціології 2000-х років цей висновок абсолютно відповідно відповідає найсучаснішим теоретичним уявленням (отриманим на засадах нового інституціоналізму та культуральної соціології) про особливу роль соціальних інтересів різних акторів, культури (ціннісної свідомості), активності соціальних суб’єктів та інституціоналізованих правил у механізмі соціальних змін.

Прогностичність теорії Т.Заславської підтвердив перебіг постсоціалістичних трансформацій як російського, так і українського суспільства, і на цих підставах на межі 1980–1990-х років нею було обгрунтовано найімовірніший сценарій суспільного розвитку як результату поєднання інтересів нових підприємців та державних чиновників і відчуження більшості суспільства від суспільних благ, люмпенізації народу. Пізніше подібні за змістом теоретичні розробки стали більш відомими у світовій соціології за авторством І.Селені, Д.Старка. Т.Загороднюк доводить, що аналогічні зсуви у поширенні концептуальних ідей відбулися й стосовно концепту людського потенціалу, запропонованого Т.Заславською у 1980-х роках, проте залученого до широкого наукового дискурсу у 1990-х Нобелівським лауреатом Т.Шульцем та програмою ПРООН. Це ще раз підтвердило необхідність більш наполегливого поширення в академічному середовищі та на науковому ринку сучасних здобутків вітчизняних науковців.

У третьому розділі (Особливості теоретико-методологічного підходу Н.В.Паніної до вивчення трансформаційних процесів в українському суспільстві) авторка книги “Два погляди на пострадянську трансформацію” звертається до вітчизняного матеріалу і так само глибоко, структуровано й аргументовано аналізує теоретичні розробки Н.Паніної стосовно її розуміння і тлумачення соцієтальної трансформації. У центрі аналізу Т.Загороднюк — нормативно-особистісна концепція, доповнена інституціональним та груповим вимірами соціальних інтересів. Особливу увагу приділено теоретичному положенню Н.Паніної про роль ціннісно-нормативної системи в консолідації суспільства і творчої активності суб’єктів — у його розвитку. Ці положення, на жаль, за іншим авторством, стали ключовими в західних теоріях розвитку та суспільних змін (А.Етціоні, А.Сен, Р.Інглегарт) і набули особливого звучання від кінця 1990-х.

Н.Паніна довела, що соціальна адаптація інститутів та особи має бути фундаментальним виміром трансформаційних змін, як перебудова стилю діяльності відповідно до зміни умов соціального середовища. Така концепція долає стару дюркгаймівську інтерпретацію соціальних змін як результату тиску соціальних фактів —

зовнішніх та примусових речей, що нерідко сприймаються індивідами доволі пасивно, і розкриває парадокс суспільного розвитку, пов'язаний з тим, що процес суспільного упорядкування визначають не кращі, а найбільш соціально активні суб'єкти. Розрізнення принципів функціонування стабільних і нестабільних систем, людський вимір суспільних змін — фундаментальні концептуальні ідеї, які в сукупності формують цілісну теорію і надійну наукову основу сучасних досліджень. Авторка визначає, що особливістю концепції Н.В.Паніної є те, що майже всі її теоретичні положення були операціоналізовані і витримали перевірку на емпіричних даних моніторингу за особисто розробленою нею та впровадженою програмою (моніторинг соціальних змін українського суспільства, що регулярно проводиться Інститутом соціології НАН України від 1994 року).

Окремої уваги заслуговує аналіз змін соціально-психологічного стану населення України, здійснюваний у річичі нормативно-особистісної концепції Н.Паніної. 1994 року Паніна висунула гіпотезу щодо ймовірності зміни соціальних практик, формування нової інституціональної структури суспільства і, відповідно, інтернального типу особистості. На підтвердження цієї гіпотези авторка монографії здійснила аналіз соціально-психологічного стану населення України на матеріалах моніторингу ІС НАНУ за такими показниками, як індекси соціального самопочуття, національної дистанційованості, аномічної деморалізованості, дестабілізаційності протесного потенціалу тощо. Проведений аналіз підтвердив тезу стосовно домінування особистісних людських якостей як засобу соціальної адаптації особи за часів соціальної невизначеності. Також дослідження довело, що на адаптивний процес у суспільстві, що трансформується, на соціально-психологічний стан його населення зміни нормативної складової суспільного життя впливають значно більше і сильніше, аніж прояви економічної та політичної кризи.

Четвертий, останній розділ роботи (Порівняльний аналіз концепцій пострадянської трансформації суспільства Т.Заславської і Н.Паніної) становить особливий інтерес, оскільки тут висловлюються загальна спрямованість авторки на визначення спільних базисних постулатів та особливостей концептуального надбання цих двох вагомих постатей сучасної соціологічної думки, бачення можливості синтезу їхніх теоретичних та прикладних дослідницьких підходів. Обидві дослідниці ініціювали моніторингові дослідження у своїх країнах, обидві розробляли методiku та методологію проведення таких опитувань, обидві працювали над принципами розроблення програми соціологічних досліджень тощо.

Порівняльний аналіз охоплює і відмінності видів теоретизування, запропонованого П.Штомкою, що дало змогу авторці обґрунтувати важливий висновок про пояснювальний і прогностичний потенціал розглядуваних теорій, а також про те, що пояснювальна за суттю макротерія Т.Заславської органічно доповнюється аналітичною мікроорієнтованою концепцією соціетальних трансформацій Н.Паніної, що, своєю чергою, розширює пізнавальні горизонти й аналітичні інструменти пізнання трансформаційних змін.